

A KOLONIZÁCIÓ HAJSZÁLEREI

KELEMEN Gábor

Pécsi Tudományegyetem, BTK, Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék
H-7624, Pécs, Rókus u. 2.; e-mail: kelemen@btk.pte.hu

Foucault, Michel: *Society Must Be Defended. Lectures at the Collège de France 1975-76*. London: Penguin, 2003.

Arra a szociológiai kérdésre, hogy a társadalom milyen módon képes az emberek együttélésének biztosítására, Foucault pályája során hosszú ideig főként a modern társadalomban kidolgozott kontrolláló gyakorlatok negatív következményeinek számbavételével és elemzésével adta meg a maga válaszát. Két és fél évtizeden át, a témára vissza-visszatérve elemezte az elmebetegek esetében használt osztályozó, tiltó, kizáró és kiillesztő technikákat, s az ilyen módszereket alkalmazó intézményeket. Az 1970-es években a büntető hatalom, a börtön témáját is bevonta kutatásai körébe. Igazolta, hogy az intézmények gyakorta dekoratív homlokzata mögött roppant elnyomó masinériák működnek. A hatalmi viszonyok a szavak és dolgok báránybőrébe bújva jelennek meg; a szavak monologizáló alkalmazása emberi viszonyokat elidegenítő rendet visz a dolgok halmazába.

E vizsgálatok különösen azok érdeklődését keltették fel, akik a szociológia fő feladatát a modern társadalom válságjelenségeinek diagnosztizálásában látták. Sokáig a válság tematikájához kapcsolódtak a Collège de France-ban tartott előadások is (kezdve az 1971-es „a tudás akarása”-tól, a „büntető teóriák és intézmények”, „a megtorló társadalom”, „a pszichiátriai hatalom”, s „az abnormális” tárgykörben meghirdetett előadássorozatokon át a „védeni kell a társadalmat” témájú tantermi előadássorozatig, melyre 1976 tavaszán került sor). Minthogy a *Védeni kell a társadalmat* problémafelvetéseiről, a *fajról* (ref.: a kifejezés hibás, hiszen fajtáról s nem fajról, nem speciesről van szó) és a *kolonizációról* Foucault nem jelentetett meg könyvet, a részletgazdag előadások, forrásértéküket tekintve, a megjelent művekkel egyenrangúnak tekinthetők. Nem tartható ezért véletlennek, hogy a Foucault-i életmű nagyarányú posztumusz bővülése éppen ezzel a rassz és gyarmatosítás kérdésére koncentráló, *a politikai gondolkodás háborús modelljét* megfogalmazó anyagnak az összegyűjtésével és kiadásával kezdődött.

A Foucault nagy témáihoz képest kevésbé kidolgozott és a kritikusok által is kevésbé kommentált szöveg teljes közreadására sokáig kellett várni. A fegyelmező hatalom individuumokat létrehozó „mikrofizikáját” elemző, 1975-ben megjelent *Felügyelet és büntetés*ben Foucault kezdi tekintetbe venni a hatalom pozitív, alkotó vonásait. Ezt az erőfeszítést tükrözi a *Védeni kell a társadalmat* tizenegy részből álló előadássorozata. 1977-ben napvilágot látott Foucault *Tudás/hatalom* című gyűjteményes kötete, melyben az előadássorozat első két előadása is megjelent. A két előadásban Foucault nem kevesebbet ígér, mint a hatalmat a szuverenitás és engedelmisség fényében vizsgáló

jogi modell meghaladását. Sőt, kinyilvánítja az egyaránt gazdaságközpontú liberális és marxista hatalomelméleteken való túllépési szándékát. Ugyanitt részletezi saját hatalomkutatása módszertani szempontjait, melyek a következők:

- a hatalmat nem a központban, hanem a peremvidéken, a „*hajszalerekben*” törekszik megérteni,
- a hatalom eredményeképpen létrejövő *egyének testére*, vágyaira, gondolataira, energiáira koncentrál,
- a hatalmat nem olyasminek tekinti, amit valaki birtokol és rendelkezik vele, hanem mozgásban lévő, áramló, *hálózatszerű szerveződésnek*,
- úgy tartja az elsődleges folyamat a társadalom legalacsonyabb szintjein végbeménő testünkön át mozgó, áramló hatalmi eljárások, technikák, mechanizmusok létrejötté; ezek válhatnak aztán gazdaságilag és politikailag kiaknázhatóvá, ezért a hatalmat *lentől felfelé* elemzi,
- a hatalmat *tudást szervező*, működésbe hozó és cirkuláltató – megfigyelő, nyilvántartó, vizsgáló és igazoló – *mechanizmusnak* véli, melyhez gyakorta ideológiák társulnak; az ideológiák azonban nem tartoznak a hatalmi hálózat alapjaihoz.

A két publikált előadás széleskörű érdeklődést keltett abban a társadalmi igazságtalanságokra érzékeny „kulturális” értelmiségben, melynek az író a legjellegzetesebb képviselője. (Ez az értelmiségi réteg, Foucault szerint, a XX. században, különösen az 1960-as évektől fogva, erősen visszaszorult s helyét az a szakértelmiség foglalta el, amely Charles Darwinban pillantotta meg önnön szellemi őst.) Foucault 1977 után már nem jelentetett meg több könyvet a hatalom tárgykörében. A halálát megelőző évben, 1983-ban, a szexualitás történetén dolgozva – amikor még az AIDS semmiféle jele nem mutatkozott nála – azt írta néhány barátjának, hogy nem akar posztumusz kiadást. Halála után azonban nem kerültek elő asztalfiókban porosodó művek. A hozzá érzelmileg és intellektuálisan közelálló tisztelők két pártra szakadtak. Azt senki sem vitatta, hogy Foucault váratlanul félbeszakadt kutatási terve folytatásra, kiaknázásra vár, de ennek mikéntjéről megoszlottak a nézetek. Az egyik tábor szerint csak azt szabad kiadni, amihez a szerző hozzájárult. A másik, idővel erőre kapó álláspont szerint a testamentumnak tekintett levél s a Foucault-val készült utolsó – szkepszisre ösztönző – interjú voltaképpen olyan *paradox intenció*, mely nemcsak megengedi, de szinte feladattá teszi a publikációnak nem tekinthető, magnetofonszalagra rögzített előadások átírását és közreadását. Foucault ebben az interjúban beszél arról, hogy éppen a *Védeni kell a társadalmat* előadásokban, tehát egy olvasóközönség számára akkor nem hozzáférhető szövegben, kezdett új *stílusban* foglalkozni a szubjektum történetének problematikájával. A Foucault-i életmű lezártsága mellett érvelők, Heideggerre utalva, a szerző halálát egyúttal az életmű *végére-elérkeztségének* tekintették; míg az archivált szakmai hagyaték kiadásáért kardoskodók, Nietzsche hivatkozva, a határ és a határsértés összetartozásából indultak ki. Az utóbbi csoport szerint a kiadási tilalom, ha valamire, akkor a magánélet titkait őrző levelezésre vonatkozhat. Foucault egyébként, amint ezt a már csak halála után három nappal megjelenő interjúban elmondta, inkább Nietzsche követője, mint Heideggeré. Noha Heidegger meghatározó ifjúkori olvasmányélménye volt, Nietzsche később felülmúlta ezt a hatást.

Az egyetemi előadásokban Foucault többnyire ama kutatások tervezési és megvalósítási folyamatának követésére invitálja a hallgatóságot, melyek eredményei előbb-utóbb könyvekben is realizálódtak. Így az előadások kiadásának kérdése

Foucault életében fel sem merült. A gondolatok nyelvi megformálása, az utalások, az ismétlődések szerkesztési elve, a kulcsfogalmak szövegbe ágyazódása egészen más egy hallgatói nyilvánosságnak szentelt előadássorozat közegében, mint valamely könyv olvasókat feltételező szöveg-kompozíciójában. Mások az előzetes tudás, a visszatérések és utalások támpontjai, a hátterek különbözősége is a mondanivaló másféle rendszerezésére készíti a szerzőt. Az előadások egykori hallgatóival szemben a mai olvasónak megvan az az előnye, hogy ismerhet az előadásokban elhangzott kérdésekkel foglalkozó, ám csak a későbbi években megjelent műveket. Mindez új mozzanatokra irányíthatja a mai olvasó figyelmét, ami a korábbi tudás kiigazítására, felülvizsgálatára és mélyítésére sarkallhat. Másfelől, a történeti és szociokulturális kontextus megváltozása miatt, az olvasó számára nehézséget jelenthet azoknak a különös tapasztalatoknak, értelmezési módoknak a rekonstrukciója, melyek az előadások időszakában magától értetődőek voltak.

A csak a jelenlévők körének szánt, nem közreadási szándékkal készült szövegek kiadását ellenzőknek tagadhatatlanul igazuk volt abban, hogy a szerző jóváhagyásának hiánya miatt alig van létjogosultsága a kritikának. El lehet ugyan mondani, hogy Foucault-nak egyetlen szava sincs arról a Raymond Aronról, aki vele egyidőben kapott katedrát a Collège de France-ban, s aki 1976-ban publikálta Karl von Clausewitzről, a porosz hadügyi reform egyik kidolgozójáról szóló könyvét. Aron egyetértett Clausewitzzel abban, hogy a modern társadalomban az értelem elsőbbséget élvez az erőszak dinamikájával szemben. Foucault ugyanebben az évben tartott egyetemi előadásában nem az erőszak és az értelem kapcsolatára, hanem az erőszak új, nem büntető, hanem felügyelő és normalizáló technikáira helyezte a hangsúlyt. Az 1976. évi Foucault-előadások fő mondanivalója a következő: Clausewitz tézise, mely szerint a háború nem más, mint a politika folytatása más eszközökkel, megfordítva érvényes: *a politika a háború folytatása, más eszközökkel*. Azok a gyakorlatok, melyek a korábbi időkben csak a háborúkban nyilvánultak meg, a modern korban a politika világában is kifejezésre jutnak. Foucault az előadásokban nemcsak Aron nevét nem említi, de azét a Hannah Arendtet sem, aki mindezt már jóval korábban, az 1950-es években leírta. Igaz, Foucault egy sokkal régebbi szerzőben, Henri de Boulainvilliersben találta meg a hatalom háború-elméletének gyökereit. Ezeknek az észrevételeknek, a nem autorizált kiadás miatt, nincs kritikai súlya. (Más kérdés, hogy Foucault a Tudás/hatalom c. autorizált könyvben sem említi Aront és Arendtet.) Ugyanígy jogosulatlan bíráló éllel nyilatkozni a *Védeni kell a társadalmat* kötetnek arról a hiányérzetet keltő sajátosságáról, hogy kimaradt belőle a gyarmati létet az „őshonosok” szemszögéből vizsgáló Ázsia-tanulmányok gondolatköre és a feminista szempont. Továbbá a fogalom meghatározása nélkül beszél bioszociológiai folyamatokról, s nem foglalkozik a versenyre épülő modern gazdaság háborús, haditermeléssel összefüggő funkciójával.

A kiadás körüli hezitálás jó pár évig eltartott. Az 1997-es francia nyelvű kiadás hozta meg az áttörést. Ekkor, a növekvő érdeklődés hatására más előadások publikálása is megindult. Így váltak Foucault munkái maguk is annak a Foucault-i tételnek a megerősítőivé, hogy a gondolati természetű – a kimondhatóság számára teret nyitó és egyúttal ezt a teret korlátozó – diskurzus elválaszthatatlan az anyagi feltételektől. Foucault előadásainak sorsa szinte igazolta az előadások egyik üzenetét, azt, hogy az emberi vágyak és a technológiai felfedezések kölcsönösen feltételezik egymást. E ta-

nítást fejlesztette tovább az emberi és a technikai tényezőket egyenrangú hálózatformáló erőknek tekintő Bruno Latour.

A *Védeni kell a társadalmat* előadássorozatban Foucault a hatalomról, s az ahhoz tapadó tudásformákról szóló régi – főként Nicollò Machiavelli *A Fejedelem* című és Thomas Hobbes *Leviatán* művével reprezentált – filozófiai-jogi diskurzussal szakító *történeti-politikai diskurzus* elemzését ígéri. Véleménye szerint a hatalmat jogi formában működtető, jogi rendszerként felépülő nyugat-európai monarchiák olyannyira rányomták bélyegüket a köz- a politikai gondolkodásra egyaránt, hogy a király lefejezése ezen a téren még mindig nem történt meg. Más szóval a hatalomról való elmélkedés évszázadokkal elmarad attól a diszkurzív társadalmi valóságtól, mely egyrészt az angol I. Jakab, másrészt a francia XVI. Lajos lefejezésével már rég végrehajtotta a maga királygyilkosságát.

Az előadások az egyedi testeket normalizáló, megzabolázó *fegyelmező hatalom* vizsgálatával kezdődnek és a népesség életét igazgató technológia, a *biohatalom* leírásával zárulnak. Gondolatmenetük a következőképpen foglalható össze: Az ipari kapitalizmus létrejöttének előfeltételét jelentő új történeti-politikai diskurzus és hatalom nem írható le a szuverenitás dinasztikus fogalmával. A történelem funkciója a modern korban már nem a királyi hatalom legitimálása és az utódlás biztosítása, hanem az idővel mind inkább a rassz terminusaival leírt *nemzet* hatalmának védelme és kiterjesztése. Míg régebben a nemzet a szuverén uralkodó földrajzi határokkal kijelölt nemzetét jelentette, addig a modern nemzet nem korlátozódik az állam területére. Ugyanaz a nemzet egyfelől több országban is élhet, másfelől egy országon belül is különféle nemzetek létezhetnek. Az új gyakorlat és tudásforma gyökeresen megváltoztatta a háború szerepét. Korábban az emberek a szuverén uralkodó égisze alatt vonultak háborúba. A modern korban a magát szuperfajnak, az ellenfeleit emberi faj-alattinak, faji szempontból degeneráltnak tekintő nemzet harcol a faj tisztaságáért és más „emberfajok” feletti uralmának meghosszabbításáért. A dinasztikus szuverenitást a nemzetre és a rasszra történő hivatkozás váltotta fel. E nemzeti/faji szuverenitás mentalitását égetik be – s ruházzák fel ezáltal a *természetiség* érzésével - a modern hatalom technikái az emberek testébe és lelkébe. Ezért a fajelmélet, amely áthatotta a korai szocialista mozgalmat, s melynek a fasizmus az egyik legjellegzetesebb megjelenési formája, mindannyiunk fejében ott él. A XX. század genocídiumai, az etnikai tisztogatások, a más fajként kezelt osztályellenségek likvidálása, a Holokauszt és a Gulág a faji diskurzusban, az intézményesült rasszizmusban nyertek igazolást. A fegyelmező és biohatalom mechanizmusai a XX. században korábban soha nem látott – *külső* és *belső* ellenség ellen vívott – véres háborúkat és népiirtásokat eredményeztek.

A munkásságának jelenre vonatkozását mindig szem előtt tartó Foucault előadásainak aktualitást adtak a francia gyarmatokról bevándoroltak korabeli „zavargásai”, s Alekszandr Iszajevics Szolzsenyicin sztálinista munkatáborok hálózatáról szóló irodalmi-történelmi leírásának, a *Gulág-szigetcsoporth*nak 1973-es párizsi kiadása, mely évekig foglalkoztatta a francia közvéleményt. Foucault kiállt a betelepült lakosság polgárjogi mozgalmá mellett s támogatta a kelet-európai disszidenseket.

A rasszizmus gyökerét Foucault a gyarmatosításban kereste. Véleménye szerint a rasszista elmélet igazolta más népek kiirtását és más kultúrák elpusztítását. A gyarmatokon élő fehér ember rasszizmusa tehát nem az európai fajelmélet változata, hanem annak forrása. A gyarmatokon alkalmazott eszközök bumerángxént ütöttek vissza a

nyugati országokra is vetették meg a belső kolonizálás alapjait. A szociáldarwizmusnak és a degeneráció-elméletnek a civilizálhatatlan barbárokat a civilizálható vadakkal szembeállító gyarmati mentalitás a melegágya. A kolonizáció háborús modellje, az idegen „faj” kipusztításának törekvése a saját nép regenerálási lehetőségeinek erőteljes keresésével párosult. Ez az erőfeszítés vezetett el a *népesség* szaporulatát, születési és halálozási arányát, egészségét és élettartalmát rendszabályozó biopolitikához, melynek részletes tárgyalása további három tanév előadásaiiban kerül majd terítékre. A *Védeni kell a társadalmat* előadássorozatban Foucault a hatalom produktív, lehetőségeket teremtő vonásainak tanulmányozását tűzte ki célul. XVII. és XVIII. századi szerzők szövegeinek módszeres elemzésével, kreatív értelmezésével, kérdései egyre pontosabb megfogalmazásával próbált rátalálni a produktív hatalom trójai falóvára. Amint ez későbbi munkáiból kiderül, a hatalom háborús modellje csak közvetítő koncepció volt a hatalom *kormányz*ásként való felfogása felé vezető úton.

A *Védeni kell a társadalmat* Foucault-ja szerint a Nyugat a gyarmati világ felbomlása után sem nőtt ki a mindennapi élet hajszálereit átható, rasszizmust tápláló kolonizáló eljárások ruháját. A jelen diagnózisa a tudást és az igazságot gyarmatosító mechanizmusok ismeretét kívánja. Amíg a szervezetekkel kapcsolatos vizsgálatok egyik leggyakoribb metaforája a *Felügyelet és büntetés*ben leírt panoptikus normalizálás, addig a kolonizáló mentalitás szempontja egyelőre – néhány kivételtől eltekintve – nem kapott számottevő szerepet a társadalomtudományi kutatásban. Pedig, úgy vélem, a mai társadalmi élet számos problematikus jelensége, pl. a drogok elleni háború, a migrációs folyamatok kizsákmányoló kezelése *kolonizáció-ekvivalens*nek tekinthető. Az elméleteit rugalmasan kezelő, azokat radikálisan megváltoztató Foucault e művének elgondolásai Edward Said 1978-ban megjelent *Orientalizmus* című könyvében találtak egyfajta folytatást. A formálisan véget ért, ám kutatási tervében lezáratlan előadássorozat invenciói mindmáig nem koptak közhelyekké. A kötet nemcsak a szociológiai hatalomelemzésnek, hanem a kolonizáció utóhatásait és ekvivalenseit feltáró kutatásoknak is fontos tartaléka.